

*ARBOR PRAEDICANDI. KILKA UWAG O DISPOSITIO
W KAZANIACH ŚREDNIOWIECZNYCH
(NA PRZYKŁADZIE SERMO 39 „SEMEN EST VERBUM
DEI” MIKOŁAJA Z BŁONIA)**

LIDIA GRZYBOWSKA
Uniwersytet Jagielloński, Kraków

Abstract

***Arbor praedicandi. A Few Remarks on dispositio in Medieval Sermons
(Based on Nicholas of Błonie’s Sermo 39 “Semen est verbum Dei”)***

The main goal of the article is to present the motif of a compositional tree-shaped scheme called *arbor picta* (*arbor praedicandi*) and to show it against the field of rhetorical elements such as *dispositio* and *memoria* as found in medieval sermons. The basic sources for the analysis of this issue are two fourteenth-century theoretical treatises on the art of preaching (manuals: *Libellus artis praedicatorie* of Jacob of Fusignano and *Tractatulus solennis de arte et vero modo praedicandi* of Pseudo-Thomas Aquinas), and one of the sermons from the collection *de tempore* of fifteenth-century Polish preacher Nicholas of Błonie (*Dominica sexagesime: sermo 39 “Semen est verbum Dei”*). The problems of *arbor praedicandi*, which are a part of a broader field of study on the structure of sermons, editorial methods of texts and memorable techniques, were the subject of interest of many researchers such as H. Caplan, O.A. Dieter, S. Khan, S. Wenzel. In Poland, this issue has not yet become a subject of proper study.

In order to analyse the scheme in the treatises of Jacob of Fusignano and Pseudo-Thomas Aquinas, and in the sample sermon, the article briefly outlines the existence of topics and images of the tree in the writings of the Middle Ages (eg. *lignum vitae*, *arbor sapientiae*, *arbor amoris*). Then the essay presents fragments from the manuals of Jacob of Fusignano and Pseudo-Thomas Aquinas in which the authors discussed the scheme and explained its importance for the practice of preaching. Analysis of sample sermons

* Studium powstało w wyniku realizacji projektu badawczego nr UM-2013/11/N/HS2/03506 finansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki

– the article uses *sermo 39* of Nicholas of Błonie's collection *de tempore* – shows the creative use of the tree scheme in the sermon by the Polish preacher (with the speculative assumption that Nicholas of Błonie knew Jacob of Fusignano's theory of preaching). The paper also pays particular attention to the circumstances of the development of the art of preaching in the late Middle Ages in Poland. Finally, the article focuses on the importance of the concept of the sermon as a tree for the elements of rhetoric such as *dispositio /divisio /partito* and *memoria*. It proves that the use of the tree scheme in presenting abstract concepts and structuring of text allowed preachers and audiences to visualise vague and often difficult ideas, as well as to describe their relationship within the sermons' topics. Therefore the use of the schema in the Middle Ages had great significance for *ars memorativa* and the didactic dimensions.

Key words: *arbor picta*, *arbor praedicandi*, *ars praedicandi*, late Medieval preaching

Predicare est arborisare – to powiedzenie, przypisywane Jakubowi z Fusignano¹ lub XV-wiecznemu kaznodziei Maurycemu z Lejdy², wyznacza horyzont zainteresowań niniejszego artykułu. Stanowi on próbę zarysowania popularnego w późnym średniowieczu, retorycznego konceptu „kazania jako drzewa”, mieszczącego się na pograniczu zagadnień konstrukcyjnych i redakcyjnych tekstu oraz technik memoratywnych, będącego przedmiotem rozważań teoretyków kaznodziejstwa oraz źródłem inspiracji dla czynnych kaznodziejów w XIV i XV wieku.

Artykuł ma na celu krótkie przedstawienie tego, w jakich obszarach wiedzy i kultury średniowiecznej wykorzystywany był schemat drzewa, a następnie zaś propedeutyczną charakterystykę dwóch traktatów o sztuce kaznodziejskiej, w których wykorzystany został wątek „kazania jako drzewa”. Te dwa traktaty to *Libellus artis preadicatorie* Jakuba z Fusignano i *Tractatulus solennis de arte et vero modo predicandi* Pseudo-Tomasza z Akwinu. Echa zaleceń tych podręczników można dostrzec w sposobie przygotowywania kazań w Polsce, dlatego następnie w artykule zostanie zanalizowane pod tym kątem przykładowe kazanie – będzie to *sermo 39* „*Semen est verbum Dei*” autorstwa Mikołaja z Błonia. Celem tego będzie zaobserwowanie związków między zasadami głoszonymi przez kodyfikatorów

¹ Zob. F.R. de la Flor, *El diagrama: geometría y lógica en la literatura espiritual del Siglo de Oro*, [w:] *Estado actual de los estudios sobre el Siglo de Oro*, red. M. García Martín, Ediciones Universidad Salamanca, Salamanca 1983, s. 841.

² Zob. D. Roth, *Die mittelalterliche Predigttheorie und das Manuale Curatorum des Johann Ulrich Surgent*, Basle 1956, s. 128–130.

sztuki kaznodziejskiej a praktycznymi realizacjami tych zaleceń w późno-średniowiecznej Polsce. Ostatecznie artykuł zechce odpowiedzieć na pytanie o znaczenie konceptu kazania jako drzewa dla elementów retoryki, takich jak *dispositio/divisio/partito* oraz *memoria*.

* * *

Obraz drzewa stanowił poręczną wielopłaszczyznową figurę myśli. Mógł funkcjonować jako metafora, metonimia, alegoria, symbol, za których pośrednictwem przekazywane były określone idee i treści³. W kulturze judeochrześcijańskiej motyw drzewa ma szczególne znaczenie. Na kartach Biblii pojawia się wielokrotnie i niesie z sobą różnorodne znaczenia, w tym to najważniejsze – jako drzewo życia (*lignum vitae*). Drzewo w tym ujęciu może być rozumiane jako symbol początku ludzkiej historii w tym wymiarze, w jakim możemy mówić o dziejach człowieka. Drzewo poznania dobra i zła zapoczątkowuje i przypieczętowuje los człowieka. W soteriologii chrześcijańskiej drzewo staje się początkiem nowej historii ludzkości – drzewo krzyża z jednej strony stanowi kres pewnego etapu, z drugiej zaś otwiera zupełnie nowy wymiar życia człowieka na ziemi. Związek ten wyraźnie widzieli artyści chrześcijańscy, niejednokrotnie doszukujący się bezpośredniej, nieprefiguracyjnej relacji między rajskim drzewem a tworzywem krzyża (stąd bierze się popularny w średniowieczu motyw dotyczący pochodzenia drewna, z którego wykonano Chrystusowy krzyż – twierdzą, że tworzywem było drzewo z Edenu⁴). W Starym i Nowym Testamencie motyw drzewa pojawia się wielokrotnie, a za jego pośrednictwem moż-

³ O znaczeniu symboliki drzewa w religiach m.in. N. Smith, P.L.R. Smith, H. Luckett, *The Tree in World Mythologies*, [w:] *The Tree of Life: New Images of an Ancient Symbol*, London 1989; E.O. James, *The Tree of Life, Studies in the History of Religions* (Supplements to „Numen”), 11, Leiden 1966; G. Widengren, *The King and the Tree of Life in Ancient Near Eastern Religion*, Uppsala Universitets Årsskrift 4, Uppsala 1951.

⁴ Wątek *arbor crucis* jest jednym z najczęściej wykorzystywanych motywów w poezji religijnej i kazaniach pasyjnych w całym średniowieczu (np. *Carmen de pascha* św. Cypriana, hymn *Vexilia regis prodeunt* Wenancjusza Fortunata, *Carmen de laudibus sanctae crucis* Rabana Maura czy homilia Piotra Damianiego *De exaltatione sanctae crucis*). W polskim piśmiennictwie zwraca uwagę np. *Historija barzo cudna o stworzeniu nieba i ziemie* Krzysztofa Pussmana (w: *Cały świat nie pomieściłby ksiąg. Staropolskie opowieści i przekazy apokryficzne*, wyd. W.R. Rzepka, W. Wydra, wstęp M. Adamczyk, wyd. 2, Warszawa 2008, s. 91–104).

na było przekazać rozmaite treści – genealogiczne (ródzka Jessego, Księga Izajasza 11, 1), apokaliptyczne (drzewo życia, Apokalipsa św. Jana 22, 2) lub prorockie (sen króla Nabuchodonozora, Księga Daniela 4, 1–24).

W średniowieczu schemat lub obraz drzewa wykorzystywany był na wiele sposobów. Inspiracji dostarczały nie tylko wspomniane przykłady biblijne ani nawet popularny Platoński dialog *Timajos* (pojawia się w nim wyobrażenie człowieka jako odwróconego drzewa, u którego włosy to korzenie, a nogi – gałęzie). Wzory czerpano przede wszystkim z obserwacji codzienności. Począwszy od XIII wieku niemal każdy koncept, każda idea mogła zostać zaadaptowana w strukturę drzewa – szczyt jej popularności nastąpił w okresie wczesnego druku⁵. Schemat drzewa pozwalał na zorganizowanie myśli, ukazanie wewnętrznych powiązań i ułożenie ich w odpowiedniej hierarchii, co szczególnie nadawało się do przedstawiania zależności scholastycznych formuł i teorii.

Motyw drzewa wykorzystywany był w głównej mierze jako *lignum vitae* i eksplorowano go na rozmaite sposoby, zarówno przez artystów sztuk plastycznych, jak i w poezji, rozważaniach teologicznych, dogmatycznych i mistycznych – odpowiedzialne za jego rozślawnie jest dzieło świętego Bonawentury *Lignum Vitae*⁶. Motyw ten ma nie tylko wymiar religijny, wpisujący się w historię zbawienia. To również – do takich wniosków skłania choćby przykład drzewa Jessego – przemawiający do wyobraźni sposób schematycznego przedstawienia złożonego problemu. W wyobrażeniu drzewa zawiera się i wzrastanie, czyli rozwój, i podział, i symetria, i wzajemne relacje. Dlatego też stawało się tak poręczną figurą myśli, która wspomagała pokazywanie najróżniejszych powiązań i pozwalała na metaforyczne wyrażanie idei. Schemat drzewa ułatwiał prezentowanie rozmaitych podziałów i systematyzacji. *Stemmata* – wykresy genealogiczne znane co najmniej od czasów rzymskich – posługiwały się obrazem drzewa w celu wykazania związków i zależności rodzinnych. W średniowieczu ów

⁵ C. Klapish-Zuber, *The Tree*, [w:] *Finding Europe: Discourses on Margins, Communities, Images Ca. 13th–Ca. 18th Centuries*, red. A. Molho, D. Ramada Curto, N. Koniordos, Berghahn Books, Oxford, New York 2007, s. 297; A.R. Verboon, *Lines of Thoughts: Diagrammatic Representation and the Scientific Texts of the Arts Faculty 1200–1500*, Universteit Leiden 2010 (rozprawa doktorska).

⁶ P.F. O’Connell, *The „Lignum Vitae” of Saint Bonaventure and the Medieval Devotional Tradition* (Spirituality, Franciscans), ETD Collection for Fordham University, 1985.

schemat bywał nierzadko wykorzystywany w konceptualistycznym przedstawianiu złożonych zagadnień z najróżniejszych dziedzin, funkcjonując tym samym jako niewyczerpana figura retoryczna. Dla przykładu wymienić można traktaty, na przykład *Arbor amoris* Pseudo-Bonawentury (XIV–XV wiek), anonimowe: *Arbor virtutum*, *Arbor vitiorum*, *Arbor amoris*, *Arbor vitae*, *Arbor sapientiae*, *Arbor passionis domini*, a także dzieła arabskie (na przykład krótki traktat *Shajarat al-Kawn* autorstwa Ibn al-‘Arabiego, 1165–1240, którego głównym tematem jest drzewo stworzenia i który wywarł znaczny wpływ na myśl chrześcijańską) czy kabalistyczne (na przykład *Sefer ha-Zohar* autorstwa prawdopodobnie Mojżesza ben Szem Towa, c. 1250–1305)⁷. Wspomnieć również należy o przedstawieniach plastycznych, jak choćby o obrazie Pacina di Buonaguida *Albero Della Vita*, związanym z duchowością franciszkańską (między innymi z *Lignum Vitae* św. Bonawentury i dziełem Ubertina z Casale, 1259–c. 1329, *Arbor Vitae Crucifixae Jesu Christi*). Ważnym sposobem na wykorzystanie schematu drzewa był podział na dziedziny nauki (por. *Expositio prologi Bibliae* Henryka z Lengenstein⁸, zm. 1397) oraz zastosowanie go jako sposobu porównania stopni mistycznego wspinania się z gałęziami symbolicznego drzewa palmowego (*Palma contemplationis*⁹, c. 1217–1245).

Na szczególną uwagę zasługuje dorobek jednej z najciekawszych, dość ekscentrycznych postaci średniowiecza Rajmunda Llulla¹⁰ (1232–1316). Ten niezwykle pracowity i płodny autor pozostawił po sobie wiele dzieł, w których wykorzystał wyobrażenie drzewa dla przedstawienia rozmaitych filozoficznych zagadnień. W jednym z najśłynniejszych traktatów *Arbor sapientiae* (*Arbre de ciència*, 1296) użył drzewa jako symbolu stopniowego

⁷ C. Robinson, *Trees of Love, Trees of Knowledge: Toward the Definition of a Cross-Confessional Current in Late Medieval Iberian Spirituality*, „Medieval Encounters” 3 (12), 2006, s. 397.

⁸ N.H. Stenck, *A Late Medieval Arbor Scientiarum*, „Speculum” 2 (50), 1975, s. 245–269.

⁹ H.A. Бондарко, *Трактат о пальме. Композиционная форма и богословский смысл*, „Начало. Журнал института богословия и философии” 9, 2000, s. 139–153.

¹⁰ Z bogatej literatury o Rajmundzie Llullu na uwagę zasługują m.in.: J.M. Ruiz Simón, *L'Art de Raimundo Lulio i la teoria escolàstica de la ciència*, Barcelona 1999; J.P. Pastor, *La mística Luliana: pretensión de síntesis*, „Taula: quaderns de pensament” 37, 2002, s. 73–82; P.A. Bonner, *The Art And Logic of Ramon Llull*, Brill 2007; *Los Mundos de Ramón Llull*, red. J. Butiñá Jiménez, Madrid 2012. Wiele cennych artykułów znajduje się w serwisach www.ramonllull.net (dostęp: 16.02.2014) oraz www.quiestllullus.narpan.net (dostęp: 18.02.2014).

udziału, który jest jedynym trybem zjednoczenia między Bogiem a stworzeniem. W ten sposób przeniósł wyobrażenie drzewa z dziedziny logicznych schematów, porządkujących myśli i wskazujących na związki przyczynowo-skutkowe, na obszar rozważań czysto ontologicznych.

* * *

Schematyczne, obrazowe porównanie struktury kazania do struktury drzewa określane jest mianem *arbor picta*. Nazwa ta zaczerpnięta została przez badaczy z późnośredniowiecznego kodeksu (nr 23865), znajdującego się w Bayerische Staatsbibliothek w Monachium¹¹. W ten sposób opisana została karta, zawierająca *Arbor de arte sive modo praedicandi*, czyli rycinę przedstawiającą – i używaną prawdopodobnie w celach edukacyjnych – układ kazania wpisany w schemat drzewa. Reprodukcję karty umieścił Harry Caplan w artykule *A Late Medieval Tractate of Preaching*¹², zawierającym tłumaczenie traktatu o sztuce kaznodziejskiej Pseudo-Tomasza z Akwinu. Podobne trzy reprodukcje zostały umieszczone w artykule – jednym z nielicznych w całości poświęconych zagadnieniu *arbor picta* – Otto A. Dietera *Arbor Picta: The Medieval Tree of Preaching*¹³. Zagadnieniu temu przyglądali się również Floyd Douglas Anderson¹⁴ oraz Sarah Khan¹⁵. Marginalne uwagi znaleźć można także u Siegfrieda Wenzla w króciutkim posłowniu do edycji pięciu średniowiecznych traktatów o sztuce kaznodziejskiej¹⁶ oraz Alaistara Minnisa w rozdziale *Medieval Imagination and Memory*¹⁷. Problematyce symbolu drzewa w średniowieczu poświęconych zostało

¹¹ *f. 19 Arbor picta de arte praedicandi*, [w:] *Catalogus codicum latinorum Bibliothecae Regiae Monacensis*, zedr. C. Halm, G. Meyer, t. IV, cz. 4, Monachium 1881, <http://daten.digital-sammlungen.de/-db/bsb00008255/images/index.html?fp=193.174.98.30&seite=109&pdfseite=x> (dostęp: 7.06.2014).

¹² H. Caplan, *A Late Mediaeval Tractate on Preaching*, [w:] idem, *Of Eloquence. Studies in Ancient and Mediaeval Rhetoric*, Cornell University Press: Ithaca and London 1970, s. 40–78.

¹³ O.A. Dieter, *Arbor Picta: The Medieval Tree of Preaching*, „Quarterly Journal of Speech” 51, (1965), s. 123–144.

¹⁴ F.D. Anderson, *Dispositio in the Preaching of Hugh Latimer*, „Speech Monographs” 35, (1968), s. 452–454.

¹⁵ S. Khan, *Diversa Diversis. Mittelalterliche Standespredigten Und Ihre Visualisierung*, Köln 2007.

¹⁶ S. Wenzel, *The Art of Preaching. Five Medieval Texts and Translations*, The Catholic University of America Press: Washington D.C. 2013.

¹⁷ A. Minnis, *Medieval Imagination and Memory*, [w:] *The Cambridge History of Literary Criticism*, vol. II: *Middle Ages*, ed. A. Minnis, I. Johnson, Cambridge University

też kilka sympozjów i wykładów, w tym sesja *The Tree as Symbol, Allegory, and Structural Device in Medieval Art and Thought* w ramach International Medieval Congress 2008. Jedną z najnowszych publikacji, poświęconą między innymi temu tematowi, jest praca zbiorowa *The Tree: Symbol, Allegory, and Mnemonic Device in Medieval Art and Thought* pod redakcją Pippy Salenius i Andrei Worm (Brepols 2014). W polskiej literaturze ważne, choć niewielkie rozmiarowo odniesienie poczynił Krzysztof Bracha w pracy o kolekcji Piotra z Miłosławia¹⁸.

Uwaga niniejszych rozważań skupia się na dwóch traktatach o sztuce kaznodziejskiej – podręcznikach Jakuba z Fusignano oraz Pseudo-Tomasza z Akwinu. W pierwszej połowie XV wieku w Polsce znane były (z około 240, które spoczywają w rękopisach rozsianych po bibliotekach europejskich): *Ars praedicandi* Jana z Walii, *Ars sermocinandi* św. Bonawentury, *De eruditione praedicatorum* Humberta de Romans, *Rhetorica divina sive ars oratoria eloquentiae divinae* Wilhelma z Owernii, *Ars praedicandi* Henryka z Hesji, *De arte componendi sermones* Astasiusa, *Notabilia circa modum praedicandi et cautele praedicatorum* anonimowego autora, *Ars sermocinandi* Landulfa, *De modo componendi sermones cum documentis* Thomasa Waleysa, *Ars sermocinandi Thomasa de Tuderto, Tractatus et ars de modo praedicandi* Alfonsa de Alprão, *Ars praedicandi populo* Franciszka Eiximenisa, *Ars brevis et clara faciendi sermones secundum formam silogisticam* Jeana de Chalóns, anonimowe dzieła *De forma praedicandi (inc. Predicator ut habeat formam praedicandi studeat)* oraz *De praedicatione autoritates pertum*, a ponadto *Regula pastoralis* Grzegorza Wielkiego i *De doctrina Christiana* św. Augustyna¹⁹. W praskim środowisku intelektualnym znany był podręcznik Jakuba z Fusignano²⁰, z którym już w czasie swoich studiów w Pradze zapewne zapoznał się Stanisław ze Skarbimierza. Być może dzięki niemu podręcznik dotarł do Krakowa, gdzie zachował się w dwóch rękopisach

Press: Cambridge 2005, s. 239–274.

¹⁸ K. Bracha, *Nauczanie kaznodziejskie w Polsce późnego średniowiecza. „Sermones dominicales et festuales” z tzw. kolekcji Piotra z Miłosławia*, Kielce 2007, s. 92.

¹⁹ Por. np.: R.M. Zawadzki, *Spuścizna pisarska Stanisława ze Skarbimierza. Studium źródłoznawcze*, Kraków 1979, s. 131–140; B. Chmielowska, „*Ars praedicandi*” Stanisława ze Skarbimierza, [w:] *Retoryka w XV stuleciu. Studia nad tradycjami, teorią i praktyką retoryki piętnastowiecznej*, red. M. Frankowska-Terlecka, Wrocław 1988, s. 121–135; T. Michałowska, *Średniowieczna teoria literatury w Polsce. Rekonesans*, Wrocław 2007, s. 205–208.

²⁰ R.M. Zawadzki, *op.cit.*

(BJ 2014, f. 330v–362v, BJ 2151, f. 1–13v)²¹. Niewiele wiadomo o polskiej recepcji traktatu Pseudo-Tomasza, ale ponieważ jego idee pokrywają się z teoriami zawartymi w dziele Fusignano (podręcznik Pseudo-Tomasza jest uważany za streszczenie pracy Fusignano), warto skrótowo przedstawić również i jego założenia.

a) *Libellus artis praedicatorie* Jakuba z Fusignano

Jakub z Fusignano²² był włoskim dominikaninem, piastującym wiele różnych funkcji kościelnych – przeora Santa Maria sopra Minerva w Rzymie, drugiego przeora prowincjalnego Nowej Prowincji Królestwa Sycylii, kapelana *consiliarius et familiaris* króla Karola II Andegaweńskiego, biskupa Lucery. Zasłynął jako znakomity kaznodzieja – w 1288 roku otrzymał tytuł *generalis praedicator*, najlepszego kaznodziei rzymskiej prowincji w Lukce. Zmarł ok. 1333 roku jako biskup Modon. Tylko dwa z kilku przypisywanych mu pism wydają się jego autorstwa: rozprawa teologiczna, w której zajął stanowisko dotyczące kontrowersji wokół Chrystusowego ubóstwa (*Responsio et dicta de paupertate Christi*, tytułowana również *De paupertate Christi et apostolorum*), oraz podręcznik sztuki kaznodziejskiej, znany najczęściej pod tytułem *Libellus artis praedicatorie*. Podręcznik ów, powstały prawdopodobnie około 1310 roku, cieszył się dużą popularnością w XIV i XV wieku²³. Zachowany w całości w ponad 20 rękopisach w całej Europie oraz w kilku wydaniach inkunabułowych jako dodatek do napisanego w 1333 roku podręcznika pastoralnego Guida de Monte Rocherii *Manipulus curatorum* wywarł znaczący wpływ na kaznodziejstwo schyłku średniowiecza. Dawał on całościowy przegląd zagadnień związa-

²¹ *Ibidem*.

²² Źródła do biografii Jakuba z Fusignano: T. Kaepelli, *Giacomo di Fusignano OP (†1333)*, „Archivum Fratrum Praedicatorum” 15 (1945), s. 134–142; S. Hallik, *Sententia und proverbium, Begriffsgeschichte und Texttheorie in Antike und Mittelalter*, Köln 2007, s. 346–349; S. Wenzel, *op.cit.*, D. Roth, *op.cit.*; w polskiej literaturze przedmiotu np. T. Michałowska, *op.cit.*, oraz – w kontekście twórczości kaznodziejskiej Stanisława ze Skarbimierza – B. Chmielowska, *op.cit.* i przede wszystkim R.M. Zawadzki, *op.cit.*

²³ F. Morenzoni, *La littérature des artes praedicandi de la fin du XIIe au début du XVe siècle*, [w:] *Geschichte der Sprachtheorie*, Hrsg. von P. Schmitter, Bd. 3, Sprachtheorien in Spätantike und Mittelalter, Hrsg. von S. Ebbesen, Tübingen 1995, s. 349.

nych ze sztuką układania kazań, szczególny nacisk kładąc na problematykę inwencji, dyspozycji i elokucji. Niewiele miejsca poświęcone w nim zostało na samą sztukę zapamiętywania (*memoria*) i wygłaszania (*pronuntiatio, actio*) kazań przed słuchaczami. Zalety podręcznika stanowiły prosty język wykładu oraz liczne przykłady, którymi autor posługiwał się w celu zilustrowania teorii. Rozprawa Jakuba z Fusignano przedstawiała nowoczesne sposoby przygotowania kazań, ale nie wprowadzała rewolucji, sytuując je w scholastycznej perspektywie.

Podręcznik składa się z 19 rozdziałów. Otwiera je cytat z Pawłowego listu do Filipian: „Modlę się o to, aby miłość wasza doskonała się coraz bardziej i bardziej w głębszym poznaniu i wszelkim wyczuciu dla odczucia tego, co lepsze, abyście byli czysti i bez zarzutu na dzień Chrystusa” (Flp 1, 9–10, Biblia Tysiąclecia). Następnie zaś, nawiązując do ustaleń Arystotelesa, do którego odwoływali się inni autorzy *artes praedicandi*, tacy jak Marcin z Cordoby, Jan z Walii, Robert Basevorn czy Ranulf Hidgen, Jakub wyszczególnia cztery przyczyny, dzięki którym możliwe jest nauczanie świętej doktryny:

- a) przyczyna sprawcza (*causa efficiens*) – dzieli się na dwie: przyczynę pierwotną (*causa principalis*), czyli Boga, który jest pierwszym sprawcą kazania, oraz przyczynę instrumentalną (*causa instrumentalis*), czyli kaznodzieję, którego „ustami porusza Bóg”²⁴;
- b) przyczyna formalna (*causa formalis*) – dotyczy obfitości porównań, autorytetów, exemplów i dowodów, którymi musi się posługiwać kaznodzieja;
- c) przyczyna materialna (*causa materialis*) – zawiera się w słowach *in scientia et in omni sensu* z biblijnego cytatu otwarcia; dotyczy wiedzy zawartej w Piśmie Świętym oraz umiejętności jej odczytania we wszystkich sensach;
- d) przyczyna celowa (*causa finalis*) – dotyczy praktykowania cnót i unikania grzechów, do praktykowania takiej bowiem postawy ma prowadzić kaznodziejstwo.

W kolejnych rozdziałach Jakub zajmuje się omówieniem części kazania (*thema, prothema, divisio, subdivisio*) oraz sposobów rozwijania treści,

²⁴ „Kazanie wpisuje się w ten sposób w krąg mistyki słowa, gdzie przekaz treści odbywa się na drodze niewidzialnej, lecz słyszalnej z ust samego Boga – ducha przez uszy – furtki ciała wprost do duszy wiernych” – zauważa, rozważając status kaznodziei jako medium między Stwórcą a wiernymi, Krzysztof Bracha (*op.cit.*, s. 106).

których wyszczególnia dwanaście: (a) za pomocą odpowiednich autorytetów, (b) za pomocą rozważania słów, (c) przez interpretację nazw lub ich opis, (d) przez wyjaśnianie za pomocą wielu sensów i znaczeń²⁵, (e) przez porównania i różne złożone słowa, (f) przez multiplikowanie synonimów, (g) przez własności rzeczy, (h) przez egzemplifikację, (i) przez wskazanie przeciwieństw, (j) przez dzielenie całości na części, zwielokrotnienie znaczeń lub objaśnień słów, (k) przez rozważanie oraz wskazywanie przyczyn i skutków, (l) przez *ratiocinatio*. Większość proponowanych przez Jakuba rozwiązań nie jest oryginalna, częstokroć powtarza ustalone definicje, ale czasem zawęża ich rozumienie lub zmienia nieco ich znaczenie.

b) *Tractatulus solennis de arte et vero modo predicandi* Pseudo-Tomasza z Akwinu

Traktat ów czerpie pełną garścią z dzieła Jakuba z Fusignano. Jeszcze do niedawna wśród badaczy istniały kontrowersje dotyczące tego, który traktat był pierwszy, ustalono jednak, że to anonimowy dominikański duchowny korzystał z dzieła swojego współbrata. Tytuł dzieła przypisuje autorstwo Tomaszowi z Akwinu, badacze zaś początkowo przypuszczali, że może się pod nim kryć Henryk z Hesji²⁶. Obecny stan wiedzy pozwala jedynie na stwierdzenie, że autorem jest Pseudo-Tomasz z Akwinu i że jest to dzieło późniejsze w stosunku do podręcznika Fusignano.

²⁵ Centralnym punktem rozważań Jakuba jest teoria sensów, a właściwie sposobów egzegezy biblijnej, czy w szerszym ujęciu – zagadnienia hermeneutyki. Stwórca jest tu ukazywany jako autor księgi o podwójnym znaczeniu, a *intentio auctoris* staje się intencją Boga. Szczegółowe techniki egzegetyczne pozwalają na dotarcie do tej intencji, czyli interpretacja odtwórcza niepostrzeżenie staje się interpretacją twórczą. Więcej o biblijnej egzegezie i teorii czterech sensów – por. fundamentalną pracę H. de Lubaca, *Exégèse médiévale: les quatre sens de l'Écriture*, Paryż 1959–1964, ponadto m.in.: D.S. Ferguson, *Biblical Hermeneutics: An Introduction*, John Knox Press 1986; R.N. Longenecker, *Biblical Exegesis in the Apostolic Period*, wyd. 2, 1999; *Biblical Interpretation. History, Context, and Reality*, ed. C. Helmer, T.G. Petrey, Symposium Series (Society of Biblical Literature), No. 26, Grand Rapids/Vancouver: Eerdmans/Regent College 2005.

²⁶ T.M. Charland, *Artes Praedicandi. Contribution à l'histoire de la rhétorique au moyen âge*, Paris 1936, s. 87.

Niewielki rozmiarowo tekst zawiera definicję kaznodziejstwa (otwarte i publiczne wskazówki dotyczące wiary i moralności), zalecenia dotyczące stylu wygłaszania kazań (preferowany styl emocjonalny, pełen zapału, wykorzystujący pytania retoryczne, elementy grozy i ironii) oraz błędy kaznodziei (niewiedza, niezdarkość językowa, zbyt głośne okrzyki, przymuszanie, wskazywanie palcem, kręcenie głową itp.). Wylicza również i omawia dziewięć sposobów rozwijania treści przez: (a) wykorzystanie autorytetów, (b) rozważanie słów, (c) właściwości rzeczy, (d) różnorodność sensów, (e) podobieństwa i prawdy naturalne, (f) wskazywanie przeciwieństw, (g) porównania, (h) interpretację nazw, (i) zwielokrotnianie synonimów. Następnie traktat się kończy, ale po nim następuje jeszcze wyjaśnienie, dla którego kazanie przypomina drzewo, oraz odwołanie do dołączonej ryciny.

* * *

W dorobku Mikołaja z Błonia²⁷ (ok. 1400–1448), doktora dekretów, znajdują się nie tylko kazania na niedziele i święta (zawarte w dwóch kolekcjach – *de tempore* i *de sanctis*), ale także niezwykle poczytny traktat o sakramentaliach oraz utwory poetyckie. W czasie studiów, które odbywał w Krakowie, Mikołaj zetknął się z elitą intelektualną ówczesnej Polski. Jego wykładowcami były najznamienitsze umysły epoki, takie jak Stanisław ze Skarbimierza, Paweł Włodkowic czy Franciszek z Brzegu. Kiedy w 1428 roku Stanisław Ciołek został konsekrowany na biskupa poznańskiego, rok później Mikołaj przeniósł się do Poznania, gdzie został kapelanem nowego biskupa i – prawdopodobnie – głosił kazania w katedrze poznańskiej. 1 września 1433 roku mianowany został prokuratorem na sobór bazylijski jako przedstawiciel kapituły poznańskiej. Czy ostatecznie udał się do Bazyli – nie wiadomo. Po śmierci Ciołka Mikołaj powrócił w rodzinne strony –

²⁷ Ważniejsze opracowania dotyczące życia i twórczości Mikołaja z Błonia: B. Ulanowski, *Mikołaj z Błonia, kanonista polski pierwszej połowy XV w.*, „Rozprawy AU. Wydział Historyczno-Filozoficzny”, t. 23, Kraków 1888; M. Zwiercan, *Mikołaj z Błonia*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, Wrocław 1976, t. XXI, s. 102–104; M. Zahajkiewicz, „*Tractatus sacerdotalis*” Mikołaja z Błonia na tle teologii przełomu XIV i XV wieku, Lublin 1979; T. Szostek, *Exempla i autorytety w kazaniach Jakuba z Paradyża i Mikołaja z Błonia*, [w:] *Kultura elitarna i kultura masowa*, red. B. Geremek, Wrocław 1978, s. 291–308; T. Szostek, *Exemplum w polskim średniowieczu*, Warszawa 1997; K. Panuś, *Zarys historii kaznodziejstwa w Kościele katolickim*, cz. 2: *Kaznodziejstwo w Polsce od średniowiecza do baroku*, Kraków 2001.

na Mazowsze. Proboszcz w Czersku, kanonik katedralny w Płocku, kanonik warszawski, a w latach 1439–1441 oficjał warszawski z siedzibą przy kolegiacie św. Jana w Warszawie – łącząc te funkcje, Mikołaj dodatkowo pracował w kancelarii książąt mazowieckich i w kancelarii ziemskiej. Od 1442 roku podupadł na zdrowiu, prosił więc wikariusza warszawskiego Filipa o odprawianie nabożeństw za jego duszę, w zamian za księgi ofiarowane wikariuszom warszawskim. Zmarł przed 1448 rokiem.

Badacze nie są zgodni co do czasu powstania Mikołajowych kazań, a tym samym do czasu ich spisania. W jednym z kazań pojawia się data roczna – 1438, lecz nie dowodzi ona tego, że kazania powstały w tym właśnie roku. Jak twierdził ks. Jerzy Wolny, kolekcja kazań *de tempore* „powstała prawdopodobnie w Krakowie i stąd przez studentów niemieckich dotarła do południowych Niemiec, a tam, dzięki walorom literackim i przydatności w pracy kaznodziejskiej znalazła uznanie u impresorów niemieckich. W Poznaniu natomiast powstała inna jeszcze kolekcja *de sanctis*”²⁸. Z kolei Bronisław Geremek wyrażał przekonanie, że kazania Pszczółki powstały w Czersku w 1438 roku. Jedno nie ulega wątpliwości – dwa zbiory kazań Mikołaja z Błonia pomyślane były jako zbiory kazań modelowych (*model sermons*), służące jako wzorcowy przykład realizacji założeń sztuki kaznodziejskiej, jako podręcznik dla innych kaznodziejów, którzy mogli sięgać po wybrane kazania i dowolnie je modyfikować.

Z uwagi na specyfikę samego gatunku, jakim jest kazanie, oraz uwzględniając przeznaczenie Mikołajowych kazań, oczywiście nie znajdziemy w nich bezpośrednich dowodów na to, że Pszczółka znał traktaty Jakuba z Fusignano oraz Pseudo-Tomasza, ale za tym, że zapoznał się przynajmniej z założeniami podręcznika Fusignano, przemawia kilka przesłanek: obecność traktatu *Libellus artis praedicatorie* w polskich bibliotekach, poświadczona znajomość dzieła autorstwa włoskiego dominikanina przez Stanisława ze Skarbimierza²⁹, który wywarł duży wpływ na kaznodziejstwo i formację intelektualną Mikołaja z Błonia, oraz zbieżność praktyki kaznodziejskiej Pszczółki z niektórymi zasadami proponowanymi przez Jakuba z Fusignano i Pseudo-Tomasza z Akwinu.

²⁸ J. Wolny, *Recenzja rozprawy doktorskiej dr Teresy Szostek*, s. 3. (T. Szostek, Egzemplaria w kazaniach de tempore Jakuba z Paradyża i Mikołaja z Błonia, 25/01/1984, Instytut Badań Literackich PAN).

²⁹ B. Chmielowska, *Ars praedicatorum Stanisława ze Skarbimierza*, [w:] *Retoryka w XV stuleciu. Studia nad tradycjami, teorią i praktyką retoryki piętnastowiecznej*, red. M. Frankowska-Terlecka, Wrocław 1988, s. 121–135.

Kiedy mówi się o podręcznikach sztuki kaznodziejskiej i o polskim kaznodziejstwie średniowiecznym, warto mieć na względzie pewne założenia. Sztuki kaznodziejskiej uczono się bowiem na co najmniej cztery sposoby – na uniwersytecie (przez ćwiczenie się w mowach), w ramach praktyki duszpasterskiej (dotyczy to zwłaszcza niższego kleru), przez czytanie zbiorów kazań oraz podręczników sztuki kaznodziejskiej, a także przez słuchanie kazań. Kaznodziejstwo Mikołaja również podlegało wpływom tych czynników. Po pierwsze, wygłaszać mowy uczył się już jako student Uniwersytetu Krakowskiego, na którym edukację podjął w 1414 roku. Wprawdzie wsparta fundacją Katarzyny Mężykowej katedra retoryki rozpoczęła działalność dopiero w latach 20. XV wieku, ale od samego początku w ramach *artes liberales* uczono sztuki wymowy i sztuki układania wypowiedzi publicznej. Po drugie, od około 1422 roku Mikołaj piastował urząd kaznodziei królowej Zofii. Po trzecie, już w czasie studiów zetknął się z wybitnymi mówcami owych czasów, w tym ze Stanisławem ze Skarbimierza i Franciszkiem z Brzegu, których obdarzył szczególną estymą. Po czwarte, będąc w Krakowie, mógł sięgnąć po podręczniki kaznodziejskie, w tym również po traktat Jakuba z Fusignano. Warto zatem przyrzeć się pokrótce, co na temat *arbor picta* mówili Jakub i Pseudo-Tomasz i w jaki sposób ta teoria odzwierciedla się w praktyce kaznodziejskiej Mikołaja z Błonia.

* * *

W traktacie Jakuba z Fusignano natrafiamy na fragment:

Sciendum quoque est quod praedicatio videtur arbori simulari. Arbor enim cum ex radice in truncum conscenderit et truncus in principales ramos pululaverit, adhuc ipsi principales rami in alios secundarios multiplicantur, sic et praedicatio, postquam ex themate in prelocutionem processerit, tanquam in radice in truncum, ac deinde ex prelocutione in principalem divisionem thematis tanquam in ramos principales, debet ulterius per secundarias distinctiones multiplicari³⁰.

[Trzeba nam również wiedzieć, że kazanie może być porównane do drzewa. Ponieważ tak jak drzewo wyrasta od korzeni aż po pień, a pień dzieli się na główne konary, które z kolei dzielą się na pomniejsze, tak też i kazanie, którego *prelocutio* wyrasta z tematu niczym z korzeni wyrasta pień, z *prelocutio* zaś

³⁰ Jacobus de Fusignano, *Libellus artis praedicatorie*, [w:] S. Wenzel, *op.cit.*, s. 36.

rośnie jak główne konary podstawowe *divisio* tematu, dzielić się musi dalej na pomniejsze części.]

W podanym fragmencie widzimy precyzyjnie rozwinięte porównanie (*similitudo*) kazania do drzewa. Pień drzewa wyrasta z korzeni, zaś z pnia – główne konary, które z kolei dzielą się na pomniejsze. Podobnie i *prelocutio* (pień) ma rosnąć od tematu (korzeni), z głównych zaś konarów (*divisio*) mają wyrastać kolejne szczegółowe całości myślowe. Kontynuując to porównanie, Jakub³¹ pisze:

Ut autem similitudinem sermonis ad arborem prosequamur, considerandum est quod sicut arbor postquam in secundarios ramos germinaverit, adhuc per ramusculos dilatatur, sic et praedicatio non debet sistere in sola divisione thematicis et subdivisione membrorum, sed oportet ipsam ulterius dilatari, ut decendi modo textatur³².

[Kontynuując nasze porównanie kazania do drzewa, musimy wziąć pod uwagę, że tak jak drzewo po wykiełkowaniu mniejszych gałęzi ciągle się rozrasta gałązeczkami, podobnie i kazanie nie może zatrzymać się na *divisio* i *subdivisio*, ale musi się ciągle rozrastać, czyli być budowane we właściwy sposób.]

Zwraca więc uwagę na konieczność uszczegółowienia myśli, pogłębiania wątków i uważnej analizy. Podkreśla, że tak jak drzewo po wypuszczeniu konarów ciągle się rozrasta na mniejsze gałązki, podobnie i kazanie nie może się zatrzymać na *divisio* i *subdivisio*, ale musi się rozwijać (*dilatatio*), czyli eksplorować cały potencjał tematu przez wykorzystywanie rozmaitych technik amplifikacyjnych, które w dalszej części swojego podręcznika włoski dominikanin dokładnie omówi.

Założenia Jakuba powtórzył Pseudo-Tomasz z Akwinu, dodając od siebie, że temat kazania powinien być podzielony na trzy podstawowe *partes*, które z kolei powinny dzielić się na trzy pomniejsze części (*subdivisiones*) – te zaś objaśniać należy za pomocą kilku metod amplifikujących, które Pseudo-Tomasz enumeruje w sposób zbliżony do przedstawionych w podręczni-

³¹ W swoich badaniach Dorothea Roth (*op.cit.*, s. 101) nie natrafiła na wcześniejsze od traktatu Fusignano użycie porównania kazania do drzewa, a Otto A. Dieter (*op.cit.*, s. 131) podkreślił, że z pewnością traktaty kaznodziejskie, w których pojawiały się wizualne schematy kazań, były wtórne wobec praktyki.

³² Jacobus de Fusignano, *op.cit.*, s. 38.

ku włoskiego dominikanina. Do traktatu w wydaniu Caplana dołączona została rycina *Arbor de arte sive modo praedicandi*, która dokładnie określa, w jakim miejscu powinien się znaleźć każdy element kazania oraz jakie są zasady podziału (*partitio*) tematu i układu (*dispositio*).

Owe ściśle określone zasady dotyczące *divisio* kazania w znacznej części swoich mów wykorzystywał Mikołaj z Błonia. Warto prześledzić to na przykładzie. W kolekcji *de tempore*³³ Pszczółka zawarł trzy kazania na drugą niedzielę przedpościa, zwaną Sześćdziesiątnicą lub Mięsoпустną, związane z perykopą ewangeliczną dotyczącą słowa Bożego jako ziarna. Przedmiotem mojego zainteresowania jest *sermo 39*³⁴ o temacie *Semen est verbum Dei* (ryc. 1). Mikołaj – zgodnie z zaleceniem Pseudo-Tomasza z Akwinu – dzieli *verbum thematis* na trzy części: 1) Słowo Boże, 2) jest, 3) Słowo jako ziarno, każdej z tych części poświęcając nierówną część uwagi. Misternie buduje kilkupoziomowe objaśnienie, co znaczy ewangeliczne sformułowanie, że Słowo Boże jest ziarnem³⁵. Twórczo wykorzystuje zaproponowane przez Jakuba sposoby rozwijania kazania. Każde ze słów z tematu otrzymuje dodatkowe objaśnienia, które oscylują wokół głównego założenia.

Mikołaj najpierw tłumaczy, co wiąże się z określeniem, że Słowo Boże (1, *verbum Dei*) jest ziarnem. Aby Słowo Boże wyrosło jak ziarno, potrzebna jest woda (1a, *aqua*). Jej przymioty i działanie takie jak łagodność biegu (1aa, *facilitas*), nawilżanie/podlewanie (1ab, *humectatio*), jasność i bystrość (1ac, *claritas et perspicacitas*) objaśnia w kluczu moralistyczno-teologicznym, tak aby to porównanie nabrało sensu tropologicznego i anagogicznego. W podobny sposób rozwija kolejne części kazania.

Ze Słowa Bożego tak jak z ziarna robi się chleb (1b *panis*), symbolizujący strawę duchową. Przygotowanie (1ba, *preparatio*) chleba wymaga podjęcia odpowiednich czynności – wytrzęsienia ziarna ze słomy, starcia go za pomocą kamienia młyńskiego i upieczenia z tak uzyskanej mąki chleba. Podobnie i przygotowanie Słowa Bożego wymaga oczyszczenia

³³ Mikołaj z Błonia (Nicolaus de Blony), *Sermones [...] de tempore et de sanctis*, [Strasburg] 1498.

³⁴ Mikołaj z Błonia, *Dominica sexagesime: sermo 39 „Semen est verbum Dei”*, *op.cit.*, k. 251v–257r (paginacja wraz z obwolutą).

³⁵ Analizę metafory ziarna jako Słowa Bożego w kontekście późnośredniowiecznego kaznodziejstwa przedstawia artykuł Krzysztofa Brachy, „*Semen est verbum Dei*”. *Postylla „Carcer animae” przypisywana Janowi Szczeknie*, [w:] *Amoenitates vel lepores philologiae*, red. R. Laskowski, R. Mazurkiewicz, Kraków 2007, s. 61–71.

duchowego kaznodziei, skruchy uzyskiwanej dzięki pobożnym rozmyśleniom oraz działania ognia Ducha Świętego. Porównanie to zbudowane zostało na podstawie trzech wyrażen – *palea* (1baa), *contritio* (1bab) i *ignis* (1bac). Słowo Boże można nazwać chlebem również i dlatego, że jest posiłkiem egalitarnym (1bb), przeznaczonym zarówno dla ubogich (nie-wykształconych), jak i dla bogaczy (uczonych), choć może być podawane w różny sposób i w różnych ilościach. Inną cechą, która uprawomocnia porównanie Słowa Bożego do chleba, jest jego prozdrowotne działanie (1bc) – chleb wzmacnia siły fizyczne człowieka, Słowo Boże zaś siły umysłowe (*quia panis operatur sanitatem, vires et robor fortitudinis auget, et ne homo deficiat, sustentat. Sic panis verbi Dei operatur sanitatem mentis*).

Słowo Boże powstaje z ziarna (1c, *semen*), które jest brane dłonią (1ca, ręce zaś to nasze uczynki – *manus enim nostrae opera nostra sunt*), rozsiewane nie w jednym miejscu, lecz na całym polu (1cb, dlatego głosić Ewangelię należy całemu światu – *beati qui praedicatis evangelium omni creaturae*) i które wysiane w odpowiednim czasie (1cc, kaznodzieja musi wiedzieć, kiedy milczeć, a kiedy mówić; Pszczołka powołuje się w tym miejscu na sentencję z Cura pastoralis Grzegorza Wielkiego: *praedicator debet esse discretus in silentio, utilis in verbo, ne aut tacenda proferat, aut proferenda reticescat*) ma wydać plon (1cd, trud rolnika wynagradzają mu plony, nagrodą kaznodziei jest *merces aeterna* – wieczna zapłata).

Kolejne analizowane słowo to czasownik jest (2, *verbum substantiale „est”*). Dowiadujemy się, że Słowo Boże jest uzdrowieniem duszy (2a, *est animae sanativum*), jest jasnością umysłu i namiętnością (2b, *est animae illuminantivum et inflamantivum*), jest tym, co daruje życie wieczne (2c, *est vitae et gloriae donativum*).

Najwięcej miejsca poświęcone zostało objaśnianiu samego porównania Słowo Boże jako ziarno (3). Mikołaj pragnie przedstawić siedem przeszkód, które nie pozwalają, aby Słowo Boże wyrosło w umyśle człowieka. Te przeszkody wyliczone zostały na podstawie trochę zmodyfikowanej listy grzechów głównych:

3a) deptanie (*conculcatio*, które odnosi się do rozpusty, luxuria). Człowiek może „podeptać” w ten sposób oblubienicę Chrystusa (3aa, *sponsa Christi*), osobę Chrystusa (3ab, *persona Christi*) i słowa Chrystusa (3ac, *verba Christi*). Pszczołka podkreśla, że dla oblubienicy (3aa), Chrystus zstąpił z niebios (3aaa, *descendit a supremo coelo*), przez 33 lata pracował (3aab, *multos labores triginta tres annos sustinuit*) i zginął okrutną śmiercią

(3aac, *mortem duram subiit*). Osobę Chrystusa (3ab) depcze ten, kto trwa w grzechu ciężkim (3aba, *quando in peccato mortali summitur et in foetidum cor mittitur*), krzywoprzysięzcy (3abb *a periurantibus*) i uprawiający czary (3abc, *per incantationes*). Słowa Chrystusa (3ac) lekceważy się, gardząc napomnieniami kaznodziejów (3aca, *propter duram reprehensionem culpatum*), nie zważając na groźby mąk piekielnych (3acb, *propter asperam comminationem*), lekceważąc niewzruszoną prawdę (3acc, *propter assertionem veritatis*);

3b) niedostatek deszczu i suchość ziemi (*pluviae carentia et terrae siccitas*), czyli niepobożność (*indevotio*), która związana jest z lenistwem (*acedia*),

3c) zagłuszanie przez ciernie i kolce (*spinarum suffocatio*), czyli bogactwo (*divitiae*), które kłuje jak ciernie (*spinae sunt divitiae*), ponieważ rośnie dzięki cudzej pracy (3ca, *pungunt in acquirendo cum labore*), sprawuje władzę opartą na strachu (3cb, *cum timore possidentur*), przynosi cierpienie (3cc, *cum dolore perduuntur*);

3d) niewłaściwe przechowywanie (*clausurae defectus*), czyli pycha (*superbia*);

3e) zbyt głębokie zasianie (*nimis profunda plantatio grani in terra*), czyli chciwość (*avaritia*);

3f) zbytnie nawodnienie (*nimia inundatio pluviae*), czyli łakomstwo (*gula*);

3g) kamienista gleba (*lapidum cumulatio nimia*), czyli gniew i zazdrość (*ira, invidia*).

Jak z powyższego zestawienia wynika, Mikołaj stara się trzymać trójkowego podziału wywodu, za którym opowiadali się Jakub z Fusignano i Pseudo-Tomasz³⁶. Podstawą jego wywodu jest ewangeliczna perykopa, która rozrasta się w kolejne odgałęzienia (*subdivisiones*). Warto zatem przyrzeć się, czemu służyć mogło wykorzystanie *arbor picta* w wywodzie kaznodziejskim.

* * *

Posługiwanie się schematem drzewa przy budowaniu kazania mogło przynosić predyktorom korzyści na wielu płaszczyznach. Dość oczywiste jest, że taki układ tekstu pomagał w zapamiętywaniu tekstu kazań, które czę-

³⁶ Podział trójkowy wszelkiej dyskusji czy rozwijanie tematu według trzech dróg wpisują się również w scholastyczny styl dowodzenia.

sto wygłaszane były z pamięci. Poza tym systematyzował podejmowaną problematykę oraz uczył precyzji i spójności wywodu. Ponieważ „drzewny” schemat kazania jest układem opierającym się na ciągu przyczynowo-skutkowym, wykazywaniu relacji i na enumeracjach, nietrudno również zauważyć, że naśladował on dyscyplinę traktatów scholastycznych. Nie bez znaczenia jest też walor metaforyczny *arbor praedicandi*, wskazujący na organiczność tekstu, a co za tym idzie – na organiczność, naturalność praw boskich.

Memoria jako czwarta część (*pars*) retoryki obejmowała techniki zapamiętywania (polegające wg Cyserona na trwałym objęciu umysłem treści i słów³⁷) oraz teorię pamięci³⁸. Kształcenie pamięci przyjęło postać odrębnej sztuki (*ars memorativa*), która stała się przedmiotem uważnego zainteresowania ze strony średniowiecznych myślicieli i teoretyków literatury. Pamięć sztuczna (*artificiosa memoria*), czyli ta, którą ćwiczymy w toku nauki, opierała się na miejscach (*loci*) i wyobrażeniach (*imagines, simulacra*)³⁹, związanych ze światem zewnętrznym. „Niechże więc sztuka naśladuje naturę, niech znajdzie to, czego się ona domaga, i niech postępuje według jej wskazań”⁴⁰ – twierdził anonimowy autor poczytne go w średniowieczu podręcznika *Rhetorica ad Herennium*. Święty Tomasz w dziele *De memoria et reminiscencia commentarium* podkreślał, że rozum wykorzystuje dostępne wyobrażenia rzeczy materialnych do ujmowania abstrakcji i powszechników⁴¹. Wspomniany zaś wcześniej Rajmund Llull proponował nie tyle stosowanie wyobrażeń, ile diagramów w formie drzewa, które pozwalają na schematyczne przedstawianie miejsc wspólnych (*loci communes*)⁴². Wpisanie zagadnień, poruszanych w kazaniu, w diagram drzewa pozwalało zatem na łatwiejsze jego zapamiętanie oraz zażęgnywało groźbę pominięcia jakiegś istotnej informacji. Alastair Minnis zwrócił uwagę, że ten rodzaj mnemotechniki był przydatny nie tylko samym kaznodziejom, ale także

³⁷ M.T. Cicero, *O inwencji retorycznej. De inventione*, przeł. K. Ekes, wstęp i przypisy B. Awianowicz, Warszawa 2013, s. 32–33.

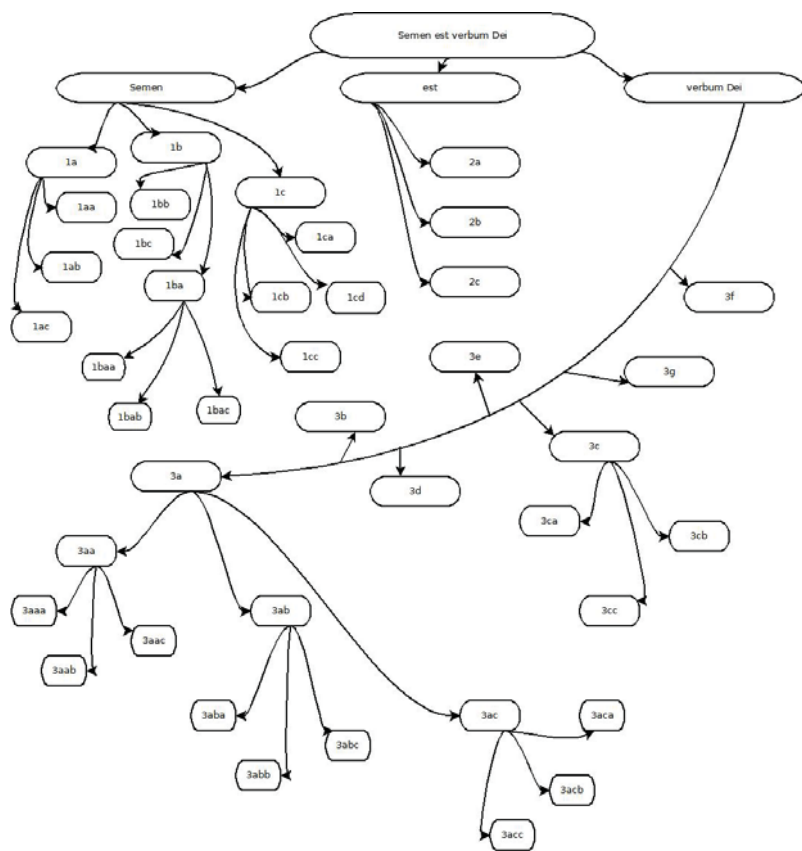
³⁸ T. Michałowska, *op.cit.*, s. 183.

³⁹ F.A. Yates, *Sztuka pamięci*, przeł. W. Radwański, posł. L. Szczucki, Warszawa 1977, s. 16–28.

⁴⁰ *Rhetorica ad Herennium*, cyt. za: F.A. Yates, *op.cit.*, s. 22.

⁴¹ *Ibidem*, s. 82; por. Tomasz z Akwinu, Komentarz „O pamięci i przypominaniu”, przeł. i oprac. M. Zembrzuski, Opera Philosophorum Medii Aevi, t. 13, Warszawa 2012.

⁴² *Ibidem*, s. 179–199.

słuchaczom⁴³. Mary Carruthers podkreśliła zaś, że każdy z tych średniowiecznych diagramów nie jest skończony, lecz zaprasza do rekonstrukcji wyjściowego schematu⁴⁴. Zaproszenie to kierowane może być do kolejnego autora tekstu, czyli w tym przypadku – do tego kaznodziei, który będzie korzystał z przygotowanego wzorcowego kazania.

Wprawdzie Jakub z Puzignano i Pseudo-Tomasz z Akwinu nie łączą *explicitie* proponowanego przez siebie modelu drzewa ze sztuką zapamiętywania, niemniej jednak wydaje się jasne, zwłaszcza jeśli uwzględnimy omówiony uprzednio przykład kazania Mikołaja z Błonia, że nadanie kazaniom schematu drzewa, z rozwijaną główną myślą (*thema*), miało wymiar praktyczny i służyło między innymi szybszemu i efektywniejszemu przyswajaniu informacji, zarówno przez duchownego, jak i przez jego słuchaczy⁴⁵. Pamiętać również należy, że zbiór Mikołaja z Błonia został spisany jako kolekcja wzorcowa, sylabus dla kaznodziejów. Jeśli *dispositio* kazań było logiczne, spójne i powiązane z sobą, to łatwiej było korzystającym z tego źródła zrozumieć prawdy wiary, zapamiętać je, a potem – prawidłowo⁴⁶ przekazać.

Diagram drzewa pozwalał też na hierarchizację zagadnień. Wspomniiane na początku artykułu średniowieczne dzieła systematyzujące na przykład podział nauk miały na celu ułożenie dziedzin wiedzy wartościująco wzglę-

⁴³ A. Minnis, *op.cit.*, s. 272. Por. również D. van der Poel, *Memorabe bomen: De minneboom als allegorische constructie in de Middelnederlandse wereldlijke letterkunde*, [w:] *Aan de vruchten kent men de boom: De boom in tekst en beeld in de middeleeuwse Nederlanden*, ed. B. Baert, V. Fraeters, Symbolae Facultatis Litterarum Lovaniensis Series B, Leuven 2001, s. 239–259.

⁴⁴ M. Carruthers, *The Book of Memory. A Study of Memory in Medieval Culture*, Cambridge 1990, s. 123.

⁴⁵ Kazania nauczały podstawowych prawd wiary, takich jak dziesięć przykazań, osiem błogosławieństw, dary Ducha Świętego itp., stanowiąc tym samym element edukacji pastoralnej, zgodnie z soborowymi zasadami dotyczącymi *cura animarum*. W tym zakresie kazania Mikołaja można traktować jako rozszerzenie i uzupełnienie wykładu wiedzy teologicznej, zwłaszcza moralistycznej, którą zawarł w podręczniku dla duchowieństwa *Tractatus sacerdotalis*. Więcej o technikach memoratywnych w kontekście nauczania o cnotach i grzechach: K.A. Rivers (*Preaching the Memory of Virtue and Vice: Memory, Images, and Preaching in the Late Middle Ages*, Turnhout: Brepols 2010).

⁴⁶ Prawidłowo, czyli prawomyślnie, gdyż niewykształceni kaznodzieje, błędnie zapamiętawszy wnioskowanie z wzorcowego kazania, przekazywać mogli lichą teologicznie wiedzę. Sztuka pamięci stała więc na straży poprawności przekazywanych dogmatów i zasad wiary.

dem siebie. W przypadku kazań również jest widoczne hierarchizowanie myśli. Jakub z Fusignano podkreśla, że podstawowy dla kazania jest temat, z którego kaznodzieja powinien czerpać inspirację do jak najdokładniejszego objaśnienia. Spójrzmy jednak na diagram, który można rozrysować na podstawie kazania Mikołaja (ryc. 1) – widać wyraźnie, że nie wszystkie konary i gałęzie są tej samej wielkości. Pszczółka więcej miejsca poświęca centralnemu zagadnieniu, jakim jest Słowo Boże, przypisując tym samym większe znaczenie jednemu z *subdivisiones*. Hierarchizuje zatem elementy składowe tematu, ukazując, które są ważniejsze i które powinny w większej mierze skupiać uwagę odbiorcy.

Kazanie ujęte w diagram drzewa wpisuje się w nurt tak zwanej retoryki naturalnej⁴⁷. Jest organiczne, rozwija się naturalnie – jest zgodne z naturą, a więc boskie. Taka organizacja tekstu wydaje się wyszukana i sztuczna, ale w gruncie rzeczy porównanie to ma uświadomić, że kazanie stanowi element natury. Świat zewnętrzny wdzierający się w świadomość człowieka wszystkimi zmysłami jest chaosem, więc jeżeli ów człowiek nie chce się w nim zgubić, obmyśla idealnie przejrzyste porządki, nadaje każdej części rzeczywistości jakieś znaczenie i sytuuje ją wobec pozostałych elementów. Uporządkowanie świata to nie tyle próba zrozumienia prawideł, ile ich określenia. Język, zgodnie z teorią Jurija Łotmana, staje się tutaj władzą porządkującą świat⁴⁸. Przywołane jako przykład kazanie Mikołaja z Błonia stanowi próbę połączenia biblijnego języka ze ściśle logicznym i koherentnym wykładem, systemem relacji i zależności, przyczyny i skutku, wynikania. Pszczółka, nadając swemu wywodowi strukturę drzewa, niejako odtwarza tym samym uporządkowaną złożoność świata, w którym każdy element ma swoje miejsce i nie funkcjonuje w osamotnieniu, lecz jest jednym ze szczebli (jedną z gałązek), będącym jednocześnie celem i punktem wyjścia, przyczyną i skutkiem.

Szczególną uwagę w konstrukcji kazania zwracają również powtarzalność formuł, enumeracje, dyscyplina myśli. Oprócz wymiaru czysto praktycznego, to jest memoratywnego, przejawia się w tym wymiar hermeneutyczny, a konieczność objaśniania staje się podstawową potrzebą i podstawowym wymiarem życia człowieka. Mikołaj, ujmując swoje

⁴⁷ M.D. Johnson, *The Natural Rhetoric of Ramon Llull*, „Essays in Medieval Studies” 3, 1986, s. 174–191.

⁴⁸ J. Łotman, *Uniwersum umysłu. Semiotyczna teoria kultury*, przeł. B. Żyłko, Gdańsk 2008.

myśli dotyczące tematu *Semen est verbum Dei* w schemat poznawczy drzewa, dokonuje podwójnej operacji metaforyzowania i objaśniania metafory, co staje się właściwie zapisem procesu rozumienia. Hans-Georg Gadamer twierdził, że dla każdego człowieka świat przedstawia się w sposób, w jaki nie ukazuje się on żadnej innej istocie. W rzeczy samej – kazanie jest próbą objaśnienia świata, Ewangelii i zasad wiary we własnych kategoriach i w kategoriach odbiorców. Dlatego nie znajdziemy wśród wielu średnio-wiecznych kazań wychodzących od tych samych *verba thematis* dwóch podobnych objaśnień. Dzięki metaforom i symbolom semioza, polegająca na nieustannym odsyłaniu znaków do znaków, wciąż prowadzi w swojej nieograniczonej do coraz to nowych interpretacji. Jest to droga do tworzenia i utrzymywania wspólnoty, tworzenia kultury oraz nieograniczonej możliwości jej interpretowania. Schemat kazania jako drzewa staje się tym samym szkieletem, który kaznodzieja aktualizuje i nadaje mu niepowtarzalny jednostkowy charakter. I tak jak nie ma dwóch jednakowych drzew, nie ma dwóch jednakowych wygłoszeń kazania.

* * *

Zarówno w teoretycznych rozważaniach dotyczących sztuki kaznodziej-skiej, jak i w praktycznych realizacjach zaleceń schemat drzewa bywał używany do przedstawienia abstrakcyjnych pojęć lub ustrukturyzowania tekstu – wykorzystanie takiego obrazu drzewa umożliwiło wizualizację abstrakcji oraz ukazywanie ich wzajemnych relacji. Posługiwanie się dia-gramem drzewa pomagało ukazać rozwój danej myśli lub idei oraz ułat-wiało zapamiętanie treści edukacyjnych⁴⁹. Struktura kazania ujęta w obraz drzewa miała status nie tylko epistemologiczny (pozwalała poznawać), ale i ontologiczny (pozwalała odnaleźć się i zdefiniować swoje miejsce w świe-cie, swoją przynależność wobec świata). Wykorzystanie tego schematu w kaznodziejstwie średniowiecznym znajduje głębokie filozoficzne uzasad-nienie na płaszczyźnie symbolicznej (drzewo życia, drzewo krzyża, drze-wo jako element natury, drzewo jako symbol hierarchii). Ponadto kazania średniowieczne były tekstami o wysokim stopniu organizacji formalnej, z tego też względu struktura drzewa jako proponowany rodzaj dyspozycji, niosący z sobą wiele dodatkowych znaczeń, cieszyła się znacznym powo-dzeniem. Omówiony w niniejszym artykule przykład jednego z kazań Mi-

⁴⁹ D. van der Poel, *op.cit.*

kołaja z Błonia poświadcza, że to swoiste scholastyczno-organiczne *divisio* tekstu, zaczerpnięte z wzorców proponowanych między innymi przez Jakuba z Fusignano i Pseudo-Tomasza z Akwinu, wskazuje na interesujący nurt w polskim kaznodziejstwie średniowiecznym oraz daje asumpt do dalszych poszukiwań i analiz w obrębie tego zagadnienia.

Bibliografia

- Anderson F.D., *Dispositio in the Preaching of Hugh Latimer*, „Speech Monographs” 35 (1968).
- Biblical Interpretation. History, Context, and Reality*, ed. C. Helmer, T.G. Petrey, Symposium Series (Society of Biblical Literature), No. 26, 2005.
- Бондарко Н.А., *Трактат о пальме. Композиционная форма и богословский смысл*, „Начало. Журнал института богословия и философии” 9, 2000.
- Bonner P.A., *The Art And Logic of Ramon Llull*, Brill 2007.
- Bracha K., *Nauczanie kaznodziejskie w Polsce późnego średniowiecza. „Sermones dominicales et festuales” z tzw. kolekcji Piotra z Miłostawia*, Kielce 2007.
- Bracha K., „*Semen est verbum Dei*”. *Postylla „Carcer animae” przypisywana Janowi Szczeknie*, [w:] *Amoenitates vel lepores philologiae*, red. R. Laskowski, R. Mazurkiewicz, Kraków 2007.
- Cały świat nie pomieściłby ksiąg. Staropolskie opowieści i przekazy apokryficzne*, wyd. W.R. Rzepka, W. Wydra, wstęp M. Adamczyk, wyd. 2, Warszawa 2008.
- Caplan H., *A Late Mediaeval Tractate on Preaching*, [w:] idem, *Of Eloquence. Studies in Ancient and Mediaeval Rhetoric*, 1970.
- Carruthers M., *The Book of Memory. A Study of Memory in Medieval Culture*, Cambridge 1990.
- Catalogus codicum latinorum Bibliothecae Regiae Monacensis*, zebr. C. Halm, G. Meyer, t. IV, cz. 4, Monachium 1881, <http://daten.digital-e-sammlungen.de/-db/bsb00008255/images/index.html?fp=193.174.98.30&seite=109&pdfseite=x> (dostęp: 7.06.2014).
- Charland T.M., *Artes Praedicandi. Contribution à l'histoire de la rhétorique au moyen âge*, Paris 1936.
- Chmielewska B., „*Ars praedicandi*” Stanisława ze Skarbimierza, [w:] *Retoryka w XV stuleciu. Studia nad tradycjami, teorią i praktyką retoryki piętnastowiecznej*, red. M. Frankowska-Terlecka, Wrocław 1988.
- Dieter O.A., *Arbor Picta: The Medieval Tree of Preaching*, „Quarterly Journal of Speech” 51, (1965).
- Ferguson D.S., *Biblical Hermeneutics: An Introduction*, 1986.

- Flor de la F.R., *El diagrama: geometría y lógica en la literatura espiritual del Siglo de Oro*, [w:] *Estado actual de los estudios sobre el Siglo de Oro*, red. M. García Martín.
- Hallik S., *Sententia und proverbium, Begriffsgeschichte und Texttheorie in Antike und Mittelalter*, Köln 2007.
- James E.O., *The Tree of Life, Studies in the History of Religions*, Supplements to „Numen”, 11, Leiden 1966.
- Johnson M.D., *The Natural Rhetoric of Ramon Llull*, „Essays in Medieval Studies” 3, 1986.
- Kaepelli T., *Giacomo di Fusignano OP (†1333)*, „Archivum Fratrum Praedicatorum” 15, (1945).
- Khan S., *Diversa Diversis. Mittelalterliche Standespredigten Und Ihre Visualisierung*, Köln 2007.
- Klapish-Zuber C., *The Tree*, [w:] *Finding Europe: Discourses on Margins, Communities, Images Ca. 13th-Ca. 18th Centuries*, red. A. Molho, D. Ramada Curto, N. Koniordos, 2007.
- Longenecker R.N., *Biblical Exegesis in the Apostolic Period*, wyd. 2, 1999.
- Los Mundos de Ramón Llull*, red. J. Butiñá Jiménez, Madrid 2012.
- Lubac de H., *Exégèse médiévale: les quatre sens de l'Écriture*, Paryż 1959–1964.
- Łotman J., *Uniwersum umysłu. Semiotyczna teoria kultury*, przeł. B. Żyłko, Gdańsk 2008.
- Michałowska T., *Średniowieczna teoria literatury w Polsce. Rekoniesans*, Wrocław 2007.
- Mikołaj z Błonia, *Sermones venerabilis magistri Nicolai de Blony [...] de tempore et de sanctis*, [Strasbourg] 1498.
- Minnis A., *Medieval Imagination and Memory*, [w:] *The Cambridge History of Literary Criticism*, vol. II: *Middle Ages*, red. A. Minnis, I. Johnson, 2005.
- Morenzoni F., *La littérature des artes praedicandi de la fin du XIIe au début du XVe siècle*, [w:] *Geschichte der Sprachtheorie*, Hrsg. von P. Schmitter, Bd. 3, Sprachtheorien in Spätantike und Mittelalter, Hrsg. von S. Ebbesen, Tübingen 1995.
- O'Connell P.F., *The „Lignum Vitae” of Saint Bonaventure and the Medieval Devotional Tradition* (Spirituality, Franciscans), ETD Collection for Fordham University, 1985.
- Panuś K., *Zarys historii kaznodziejstwa w Kościele Katolickim*, cz. 2: *Kaznodziejstwo w Polsce od średniowiecza do baroku*, Kraków 2001.
- Pastor J.P., *La mística Luliana: pretensión de síntesis*, „Taula: quaderns de pensament” 37, 2002.
- Poel van der D., *Memorable bomen: De minneboom als allegorische constructie in de Middelnederlandse wereldlijke letterkunde*, [w:] *Aan de vruchten kent men de boom: De boom in tekst en beeld in de middeleeuwse Nederlanden*, red. B. Baert, V. Fraeters, Symbolae Facultatis Litterarum Lovaniensis Series B, Leuven 2001.
- Robinson C., *Trees of Love, Trees of Knowledge: Toward the Definition of a Cross-Confessional Current in Late Medieval Iberian Spirituality*, „Medieval Encounters” 3 (12), 2006.

- Roth D., *Die mittelalterliche Predigttheorie und das Manuale Curatorum des Johann Ulrich Surgant*, Basle 1956.
- Ruiz Simón M., *L'Art de Raimundo Lulio i la teoria escolàstica de la ciència*, Barcelona 1999.
- Smith N., Smith P.L.R., Luckett H., *The Tree in World Mythologies*, [w:] *The Tree of Life: New Images of an Ancient Symbol*, London 1989.
- Stenck N.H., *A Late Medieval Arbor Scientiarum*, „Speculum” 2 (50), 1975.
- Szostek T., *Exempla i autorytety w kazaniach Jakuba z Paradyża i Mikołaja z Błonia*, [w:] *Kultura elitarna i kultura masowa*, red. B. Geremek, Wrocław 1978.
- Szostek T., *Exemplum w polskim średniowieczu*, Warszawa 1997.
- Ulanowski B., *Mikołaj z Błonia, kanonista polski pierwszej połowy XV w.*, „Rozprawy AU. Wydział Historyczno-Filozoficzny” t. 23, Kraków 1888.
- Verboon A.R., *Lines of Thoughts: Diagrammatic Representation and the Scientific Texts of the Arts Faculty 1200–1500*, Univeriteit Leiden 2010 (rozprawa doktorska).
- Wenzel G.S., *The Art of Preaching. Five Medieval Texts and Translations*, 2013.
- Widengren G., *The King and the Tree of Life in Ancient Near Eastern Religion*, Uppsala Universitets Årsskrift 4, Uppsala 1951.
- Wolny J., *Recenzja rozprawy doktorskiej dr Teresy Szostek*, rkps, s. 3.
- Wolny J., *Recenzja rozprawy doktorskiej dr Teresy Szostek*, s. 3. (T. Szostek, Egzemplum w kazaniach de tempore Jakuba z Paradyża i Mikołaja z Błonia, 25/01/1984, Instytut Badań Literackich PAN), www.ramonlull.net (dostęp: 16.02.2014).
- www.quiestlullus.narpan.net (dostęp: 18.02.2014).
- Yates F.A., *Sztuka pamięci*, przeł. W. Radwański, posł. L. Szczucki, Warszawa 1977.
- Zahajkiewicz M., „*Tractatus sacerdotalis*” *Mikołaja z Błonia na tle teologii przełomu XIV i XV wieku*, Lublin 1979.
- Zawadzki R.M., *Spuścizna pisarska Stanisława ze Skarbimierza. Studium źródłoznawcze*, Kraków 1979.
- Zwiercan M., *Mikołaj z Błonia*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, Wrocław 1976, t. XXI.